

MUZEUL ȚĂRII CRIȘURILOR

CRISIA

LI

O R A D E A • 2 0 2 1

PRINCIPALII RESPONSABILI ADMINISTRATIVI DIN ORADEA PENTRU APLICAREA SOLUȚIEI FINALE (APRILIE-IUNIE 1944)

Antonio FAUR*

THE MAIN ADMINISTRATIVE CULPRITS RESPONSIBLE FOR THE APPLICATION OF THE FINAL SOLUTION IN ORADEA (APRIL – JUNE 1944)

ABSTRACT

The paper deals with an important aspect of the Holocaust issue of the Jews of Oradea (at that time, Nagyvárad, Hungary) and Northern Bihor during the months of April-June 1944. It is about the deeds of the administrative and military officials involved in the application of the Final Solution in the city on the Crișul Repede River, during the Horthy-Stójay government. We have shown who was responsible for the tragedy of the Jews of Oradea and those living in the northern part of Bihor County, and their most reprehensible actions. These are the main administrative factors in the local institutions: first of all the City Hall led by the mayor of Oradea, the commander of the gendarmerie battalion in the city, with several gendarmerie officers and non-commissioned officers who were in charge of the city ghetto, as well as the prefect of Bihor County. The book focused on a topical bibliography in Romanian, English, and Hungarian, among which we mention the reference paper recently published in Romanian (in 2019), the Geographical Encyclopaedia of the Holocaust in Northern Transylvania, as well as the documents of the Ghettos Process in Northern Transylvania, Vol. I and II, published by Oliver Lustig. These add to works of great relevance written by some prestigious specialists.

Keywords: Northern Transylvania, Bihor, Oradea, ghetto, local officials responsible for the application of Final Solution

Holocaustul în Ungaria s-a manifestat mai târziu decât cel din România, dar a avut o viteză uluitoare. După intrarea Wehrmacht-ului în Ungaria și instalarea la conducerea țării a unui guvern în frunte cu generalul Döme Stóyai (la 19 martie 1944), măsurile antisemite s-au accelerat și agravat, culminând cu aplicarea „soluției finale”, prin deciziile de ghettoizare și deportare a evreilor din estul Ungariei în lagărul de exterminare de la Aushwitz-Birkenau. Pentru reușita acestei acțiuni era necesară implicarea unei administrații care să funcționeze ireproșabil, ceea ce, din nefericire, s-a întâmplat.

Politica guvernului de la Budapesta a fost de a promova aici, în administrația din Transilvania de Nord, de la început (septembrie 1940), fie localnici loiali, fie funcționari din Ungaria, în care „avea mai multă încredere”¹, adică pe aceia de care erau siguri că vor duce la îndeplinire orice fel de ordine, transmise verbal sau în scris dar, unii dintre aceștia, n-au mai corespuns condițiilor anului 1944.

În asemenea situații au „ieșit la suprafață” – cum era de așteptat, în acele vremuri tulburi – cei mai mari antisemiți și parveniți, care doreau să se remarce în ochii șefilor lor, cu orice preț.

* Universitatea din Oradea, Departamentul de Istorie; e-mail: afaur@uoradea.ro

¹ Antonio Faur, „O mărturie despre „păcatele” lui László Gyapay, primarul care a organizat ghetourile din Oradea”, în *Evrei în lagăre și ghetouri din Europa în timpul celui de-al Doilea Război Mondial* (coord. Antonio Faur), Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2015, p. 233.

În unele cazuri, puține la număr, au fost înlocuiți funcționarii mai vechi (în primul rând unii primari, șefii de poliție sau prefecți), în zonele de unde urma să se facă deportarea. Motivația era aceea că aceștia erau deja familiarizați cu oamenii și locul unde activau, fiind probabil să-și fi făcut deja cunoștințe, poate chiar prieteni printre localnici, inclusiv printre evrei, ceea ce ar fi îngreunat punerea în aplicare a ghețozării și deportării lor. Prin urmare, s-a făcut „puțină curățenie”, și au fost lăsați în posturi numai cei care se dovedeau obedienți și loiali. Modificările administrative s-au produs în cel mai scurt timp:

„Ca urmare a ocupării Ungariei, de către armata germană, în martie 1944, mulți dintre funcționarii publici și oficiali guvernamentali au fost înlocuiți sau au primit funcții în diferite birouri. Cu toate acestea, majoritatea oamenilor din nivelurile inferioare ale administrației de stat, inclusiv poliția și jandarmeria, au rămas în pozițiile lor. Foarte puțini dintre primarii și subprefecții care au jucat roluri importante în administrația județeană (comitatensă), au fost înlăturați din posturile lor, după toate probabilitățile, *deoarece în primele câteva săptămâni a devenit deja evident că, cele mai influente figuri din administrația locală erau loiali noului leadership politic și că vor implementa măsurile antisemite conform ordinelor* (subl. ns.-A.F). Unii dintre funcționarii din birourile de rang inferior au fost înlocuiți sau mutați în poziții diferite, dar aceasta a fost mai degrabă excepția, decât regula”².

În Transilvania de Nord, șapte din cei zece prefecți ai celor unsprezece comitate au rămas în funcție – ca o excepție, comitatele Solnoc-Dăbâca și Bistrița-Năsăud, erau administrate de un singur prefect, contele Béla Bethlen³ –, iar prefecții de Bihor și Cluj au fost înlocuiți.

În primele trei luni după introducerea administrației horthyste la Oradea și în Bihorul de Nord, în toamna anului 1940 aici s-a instituit o administrație maghiară militară. Primul prefect a fost generalul de brigadă Rajnay (Rainer) Károly⁴. După aceste trei luni s-au produs modificări, conducerea militară fiind „(...) schimbată de o administrație civilă. Noul comite (fișpan) al Bihorului a ajuns dr. Hlatky Endre, iar primarul orașului, dr. Soós István, ambii personalități care se bucurau de respectul unanim. *Pentru a contracara eventuala lor bunăvoință, spiritul liberal de care ar fi putut să dea dovadă, alături de ei au fost instalați trei funcționari superiori din patria-mamă: dr. Gyapay László, viceprimar, dr. Varga László, care a condus administrația publică și secția de industrie, precum și dr. Kazó Károly, (subl. ns.-A.F.), consilier pe probleme de industrie*”⁵.

În perioada 1940-1944 funcția de primar al orașului a fost exercitată de avocatul și scriitorul local, dr. Soós István. Acesta s-a afirmat și pe scena politică interbelică locală, *exercitând funcția de consilier local în 1926 și de viceprimar între 1928 și 1932, sub administrație românească*. În primăvara lui 1944, dând dovadă de conștiință morală, el a refuzat să mai conducă Oradea, atunci când a fost pus în fața luării unor decizii care contraveneau principiilor sale, cum a fost înființarea ghetoului pentru evrei. Astfel, cariera sa publică s-a încheiat în 1944, când „a demisionat în semn de protest împotriva deportării populației evreiești a orașului”⁶. Gesturile de refuz a aplicării măsurilor de ghețozare, prin demisie, ale lui Soós István și ale prefectului Hlatky Endre, rămân exemple memorabile și laudabile, prin aceea că au demonstrat că, orice funcționar, pus în fața luării unor decizii inumane, avea și varianta de a refuza – pur și simplu – să le ducă la îndeplinire, prin actul

² A. Gidó, „The Hungarian Bureaucracy and the Administrative Costs of the Holocaust in Northern Transylvania”, in *Hungarian Historical Review* 4, no. 3, (2015): 641-672, p. 645-646.

³ *Ibidem*, p. 646.

⁴ Tereza Mózes, *Evreii din Oradea*, București, Editura Hasefer, 1995, p. 170.

⁵ *Ibidem*, p. 171.

⁶ [https://hu.wikipedia.org/wiki/So%C3%B3s_Istv%C3%A1n_\(polg%C3%A1rmester\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/So%C3%B3s_Istv%C3%A1n_(polg%C3%A1rmester)), accesat în 5 mai 2021, ora 12,29; vezi și site-ul: <https://lexikon.kriterion.ro/szavak/4087/>, accesat în 5 mai 2021, ora 12,36.

demisiei. După război, Soós István a continuat să trăiască modest în Oradea, până la decesul său survenit în anul 1983⁷.

Tot în martie-aprilie 1944 s-au produs și alte schimbări administrative semnalate de presa maghiară. Astfel, prefectii „nesiguri” ca, de exemplu, prefectul de Bihor și prefectul Clujului, au fost înlocuiți⁸.

În funcția de prefect al Oradei a fost readus acum un personaj de încredere al guvernului, din perioada administrației militare din 1940, generalul de brigadă Rajnai (Reiner) Károly. Guvernării s-au gândit la varianta Rajnai Károly, deoarece el mai fusese numit, pentru trei luni, în 10 septembrie 1940, prefect al orașului Oradea. Despre el se spunea că era un ofițer de modă veche: «un ofițer de tip vechi, austro-ungar, cu viziune îngustă, orbit de prostie». Cunoscându-i bine pe Rajnai Karoly și pe László Gyapay, evreii orădeni au trăit momente de spaimă, știind că va urma o perioadă foarte grea pentru ei, deși nu-și imaginau exact cât de gravă avea să devină situația în scurt timp. Față de această teribilă situație s-au ridicat unele *voci de protest*, care se cuvine a fi amintite:

„Numai câțiva intelectuali orădeni au protestat împotriva înființării ghetoului: dr. *Schriffert Béla*, *canonicul protonotarian (vicarul episcopal catolic)*, dr. *Gyöngyösi István*, *șef de consiliu, pensionar*, și *Pinter István*, *inginer*. În plus, dr. *Kruger Jenő*, *avocat și consilier al catedralei Romano-Catolice, a luat cuvântul în prezența secretarului de stat Endre László, în apărarea evreilor*”⁹ (subl. ns.-A.F.).

Remarcabilă luarea de poziție curajoasă a celor trei și, mai cu seamă, a consilierului Kruger Jenő, care i s-a opus chiar celui mai dur exponent al așa-zisului „trio al deportării”, secretarul de stat Endre László. Cei care au luat atitudine împotriva instituirii unor măsuri barbare împotriva evreilor orădeni merită să fie menționați în toate discursurile despre ghetou, alături de ceilalți doi conducători demisi, primarul Sóos István și prefectul Hlatky Endre, pentru că nu erau de acord cu noua politică a guvernului de la Budapesta.

Cu privire la generalul Rajnai Károly, prefectul militar al comitatului, ministrul de interne, Járóss Andor, a depus, la procesul său, o mărturie incriminatoare, prin care a demonstrat că a existat o „selecție” a celor considerați loiali noului guvern, dar numiții dețineau, totuși, *o anumită libertate de decizie în privința adoptării măsurilor locale*. Cu alte cuvinte, Rajnai ar fi putut să dea ordine care să ușureze viața evreilor din ghetou, ori să-i scutească pe cei care nu ar fi trebuit să fie ghetozaiți, deoarece erau în batalioane de muncă sau în alte situații, dar a refuzat să facă acest lucru. Iată un fragment edificator din *procesul-verbal al declarației de martor* a lui Járóss Andor, cu privire la *numirea și atitudinea lui Rajnai ca prefect*, pe care o considerăm relevantă pentru a înțelege responsabilitatea sa în aplicarea „soluției finale” la Oradea:

„(...) La începutul activității mele ca ministru de Interne, în privința numirilor de prefecti *am avut în vedere principiul decisiv ca, în calitate de prefecti, să fie numiți exclusiv persoane național-socialiste sau simpatizante cu acel ideal*.

Astfel, l-am invitat pe generalul vitéz Rajnai Károly, despre care știam că, în timpul când era comandant militar la Oradea, în fața populației de acolo, s-a manifestat drept un progresist de dreapta (subl.ns.-A.F.). Referindu-se la motive familiale, după un răstimp de câteva zile de gândire a acceptat însărcinarea. I-am amintit lui Rajnai că este binevenit la Guvernator (i.e. Horthy). Numirea lui nu a avut loc sub nici o presiune. Nu-mi amintesc dacă Rajnai ar fi condiționat numirea de o dată [*anume- n.n.*].

⁷ [https://hu.wikipedia.org/wiki/So%C3%B3s_Istv%C3%A1n_\(polg%C3%A1rmester\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/So%C3%B3s_Istv%C3%A1n_(polg%C3%A1rmester)), accesat în 5 mai 2021.

⁸ *Ibidem*, p. 646. „Din șapte prefecti de la nivel județean, care au fost înlocuiți din posturile lor, mulți mai aveau și poziția de prefecti ai municipalității. În plus față de această situație, pe 26 aprilie, Endre Hlatky, prefectul orașului Oradea, a fost eliberat din postul său, ca și Ödön Inczédy Joksman, prefectul Clujului (*Budapesti Közlöny*, April 27, 1944, 1-2; May 7, 1944, no. 103, 1).

⁹ Dániel Löwy, *Az úri város zsidó lakosai: a Nagyvárad zsidóság története*, Budapest: Magyar Untárus Egyház Magyarországi Egyházkerürelt, 2015, p. 202.

Astfel, conform dreptului nostru public, în timpul cât Rajnai era prefect el și-a asumat răspunderea pentru tot ce s-a întâmplat în Bihor.

Rajnai niciodată nu a protestat la mine în privința ghetoului de la Oradea; mai mult, îmi aduc aminte că, atunci când, în cuvântarea mea de la Oradea, am declarat că sunt mulțumit cu ghetoul, nu m-a lămurit în privința situației de acolo. Afirm că Rajnai niciodată, în nici o formă, nu a încercat față de mine să atenueze [atrocitățile] de acolo (subl.ns.-A.F.).

Atunci, când la 8 august, am demisionat, în mod firesc Rajnai a demisionat de asemenea. Nu am de declarat altceva¹⁰.

Acest pasaj este convingător pentru atitudinea lui Rajnai, fapt întărit și de constatările procurorilor din Cluj, de la procesul ghetourilor. Aceștia au făcut demersuri oficiale la Tribunalul din Budapesta, cerând extrădarea și judecarea generalului Rajnai Karoly la Cluj, dar se pare că acest lucru nu s-a mai întâmplat. Fusese judecat deja, în Ungaria, și condamnat la 6 ani de închisoare¹¹.

¹⁰ *Procesul ghetourilor din Nordul Transilvaniei. Mărturii*, vol. II, (alcătuit de Oliver Lustig), Editura AERVH, București, 2007, p. 10.

¹¹ http://www.survivors-romania.org/text_doc/sentinta.htm, *Procesul ghetourilor... Actul de acuzare. Sentința*, vol. I, accesat la data de 27 aprilie 2021, ora 13.40: „Cel care are responsabilitatea pentru faptele de mai sus conform motivelor de ordin general este prefectul orașului Oradea și județului Bihor, adică acuzatul RAJNAI CAROL.

Acuzatul, general de brigadă în rezervă vitéz Rajnai (Reiner) Carol, a fost dat în judecata acestui Tribunal al Poporului prin actul de acuzare din 26 februarie 1946 al domnilor acuzatori publici de pe lângă acest Tribunal al Poporului, făcând parte din lotul nr. 2 de judecare.

Întrucât la data judecării lotului nr. 2, acuzatul a ridicat excepțiunea autorității lucrului judecat, susținând că, pentru aceleași fapte, pentru care este dat în judecata acestui Tribunal al Poporului, a mai fost judecat și de Tribunalul Poporului din Budapesta și condamnat la 6 ani reclusiuni, iar Tribunalul Poporului a admis atunci principial această excepțiune, urmând ca acuzatul să facă dovada acestei afirmațiuni”.

Că, deoarece acuzatul este învinuit între altele și cu complicitate la crimele de război săvârșite cu ocazia înființării ghetoului din Oradea, Tribunalul Poporului, bazat pe legătura dintre aceste fapte grave puse în sarcina acuzatului și între faptele prin care s-au înființat ghetourile din Ardealul de Nord în general și în special în Oradea, bazat și pe dispozițiunile art. 29 pct. 4. din Pr. Pen., a dispus conexasarea dosarului acuzatului Raynai (Reiner) Carol și judecarea lui în cadrul lotului VIII (ghetouri), introdus în fața acestui Tribunal. (...)

Infrațiunile săvârșite în afara teritoriului statului maghiar, precum în ceea ce privește oricare infractor, care urmează să fie extrădat, competența Tribunalului Poporului există până când nu s-a ordonat extrădarea făptuitorului.” (Magyar Közlöny HivatalosLap, nr. 3 din 5 februarie 1945, din Debreczen).

Având în vedere că, în primul rând și mai ales în legătură cu acest lot, acuzatul Raynai Carol este învinuit:

Că, fiind prefect al municipiului Oradea și a județului Bihor, începând cu luna mai 1944, a conlucrat la înființarea și la organizarea ghetoului din Oradea, cu tot cortegiul de erori întâmplătoare acolo și descrise mai sus în prezenta hotărâre;

Că, prin acest fapt susține actul de acuzare, că acuzatul se face vinovat de săvârșirea crimei de război, prevăzută de art. 2 lit. n. din Legea nr. 312/1945.

Având în vedere că în cursul dezbaterilor și din dosarul cauzei rezultă că, acuzatul Raynai Carol și-a luat postul de prefect în primire numai la 9 mai 1944, deci după ce ghetoul fusese înființat;

Că, însă chiar după înființarea ghetoului în acest ghetou a continuat să rămână internate și persoanele care erau exceptate de la această măsură, întrucât erau exceptate chiar și de la purtarea semnelui distinctiv al stelei galbene;

Că, acuzatul Raynai Carol, în calitatea lui de prefect al Municipiului Oradea și județului Bihor și în baza dreptului ce-i era conferit de legea administrativă atunci în vigoare, de a controla și supraveghea orice măsură luată în oraș sau județ, trebuia să intervină ca să nu se mai țină internați în ghetou și cei exceptați de la această măsură, cum au fost în special copiii sub 6 ani. Or, acuzatul s-a complăcut în a lăsa lucrurile în felul cum le-a găsit, deoarece și dânsul era de aceeași părere după cum se va expune mai jos” (subl.ns.-A.F.).

Dar, acuzatul Raynai Carol a săvârșit și o altă omisiune culpabilă, prin care a ajutat și favorizat pe schingiuitorii și anchetatorii după [în goană după] valorile ascunse. Într-adevăr, deși știa că în ghetou se bate și se maltratează până la cazuri mortale, în scopul aflării valorilor ascunse, totuși nu a luat nici o măsură pentru sistarea acestor atrocități, atrocități de care s-a sesizat mai târziu chiar Consiliul de Miniștri Maghiar.

Acuzatul Raynai Carol a văzut tot ceea ce s-a petrecut în ghetou și nu a arătat Ministerului de Interne la timp, pentru luarea măsurilor de îndreptare (...).”

Așadar, generalul de brigadă Rajnai (Reiner) Károly a primit o condamnare pentru „crime de război”, considerăm noi, prea mică, ținând cont de faptele sale. El a decedat în anul 1952, probabil într-o închisoare din Ungaria.

Vice-primarul Gyapay László, un „Mefisto al ghetourilor orădene”

Între aprilie 1919 și septembrie 1940 se poate spune că, în Oradea, s-a ajuns la instaurarea, treptată, a unui relativ bun climat de bună conviețuire, de „toleranță interetnică și interconfesională”¹², care însă s-a deteriorat accentuat și rapid, după septembrie 1940, mai ales în ceea ce-i privea pe români și evrei, care au început să fie tratați discriminatoriu de regimul horthyst. Evreii, care au avut o contribuție majoră în dezvoltarea și modernizarea orașului Oradea, au devenit, pe nedrept, victimele antisemitismului din această perioadă. Referitor la acest aspect reiterăm o opinie mai veche, și anume că:

„Evreimea orădeană merita să fie tratată cu un respect justificat și pentru contribuția ei la cultura maghiară, pe care a înzestrat-o cu inițiative multiple decenii de-a rândul (...) dar mulți dintre cei care i-au persecutat pe evrei (...) au fost venetici (de la polițiști, jandarmi și funcționari administrativi, noii proprietari ai afacerilor evreiești, așa-ziii parașutiști din patria-mamă, adică indivizi „plantați” în administrația locală, cum a fost și Gyapay László, investit, inițial, cu funcția de viceprimar”¹³.

În 1944, după demisia lui Istvan Sóos, așa cum am arătat, la conducerea Oradiei a ajuns vice-primarul dr. Gyapay Ladislau (László), personaj de tristă amintire. Dat fiind faptul că a jucat *rolul esențial* în evenimentele tragice din Oradea, în lunile aprilie-iunie 1944, este necesar să oferim câteva date despre biografia sa.

Acesta, „(...)” chiar de la început s-a manifestat ca un oportunist notoriu, cu un comportament sfidător și arogant, ca un exponent autoritar al noii ordini fasciste și un instrument eficient al aplicării prompte a măsurilor adoptate de guvernanții de la Budapesta”¹⁴.

Era un străin de loc, cu apucături evidente de parvenit, care voia să urce pe scara socială folosind orice mijloace sau situații favorabile, pe care vremurile tulburi ale războiului i le puteau cu generozitate oferi:

„Parașutistul ajuns la Oradea (...), unde a început ca viceprimar, a ajuns primar, ca urmare a ocupației germane. La sosirea în oraș, în zona hotelului Park, a închiriat o cameră pe strada Szanisló (azi Mihai Eminescu) nr. 23, ulterior 25, la văduva respectatului dentist dr. Mayer Laszlo (...). Încă din timpul cât a fost primar era faimos prin aceea că, în anii de început ai războiului și-a păstrat pentru propria bucătărie minimum 5 kg de carne de porc sau de vită. Din aceasta o parte era destinată unor afaceri profitabile cu cunoștințele acestuia”¹⁵. Știa cum să cumpere bunăvoința celor de care avea nevoie, mai ales în vreme de război, când lumea se zbătea în diverse lipsuri și mâncarea era raționalizată. Este probabil ca tot așa ar fi ajuns și în funcția de viceprimar, știind să „se pună bine” cu cei de care depindea cariera sa.

Așadar, Gyapay l-a înlocuit pe primarul *demisionat* István Sóos, după ce anterior a îndeplinit funcția de viceprimar al orașului timp de 4 ani. A fost personajul cel mai implicat și mai zelos în aplicarea „soluției finale” la Oradea, lăsând răni adânci și amintiri cumplite în memoria și sufletele supraviețuitorilor evrei ai Holocaustului din Oradea și Bihorul de Nord. Și-a exercitat funcția administrativă până la retragerea administrației horthyste maghiare din oraș, în fața înaintării armatelor

¹² Antonio Faur, „O mărturie despre „păcatele”...”, p. 233.

¹³ *Ibidem*, p. 234.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Daniel Lowy, *op. cit.*, p. 202.

eliberatoare, române și sovietice (oficial, până la 12 octombrie 1944), după care „și-a pierdut urma” în Ungaria, de unde a ajuns în „lagărele pentru persoane strămutate din Germania (în lagărul pentru persoane strămutate din Bavaria, de la Netten). De aici a reușit să scape, fără a fi descoperit, după cinci ani și jumătate. În anul 1951 s-a stabilit în S.U.A., în statul Montana¹⁶, unde a trăit liniștit, împreună cu soția și cei patru fii ai săi, fără a fi vreodată identificat de autoritățile americane.

În aprilie, sub conducerea sa, s-au agravat măsurile antisemite la Oradea, mai întâi cu obligativitatea purtării stelei galbene: „orice evreu care a împlinit vârsta de 6 ani, indiferent de sex, este obligat ca pe partea superioară a îmbrăcămintei, în partea stângă, pe piept, să poarte, la loc vizibil, o stea de culoare galbenă a canarului cu diametrul de 10 x 10 cm”¹⁷, *din ziua de 5 aprilie*. În zilele următoare s-au succedat, în cascadă, ordine și persecuții, cum ar fi arestarea evreilor bogați din oraș și rechiziționări¹⁸ (printre care și spitalul evreiesc din oraș), blocarea bunurilor evreilor, predarea la bancă a banilor, hârtiilor de valoare, medaliilor. Suma maximă pe care un evreu putea să o păstreze asupra lui era de 3.000 de pengö. Este evident că autoritățile maghiare se temeau că, valorile confiscate de ele ar fi putut intra pe mâna germanilor, ceea ce nu era de dorit: „În spatele măsurii a fost dorința guvernului maghiar ca el să beneficieze de averea evreilor, și nu nemții”¹⁹ (subl. ns.-A.F.).

Nici sub raport cultural nu s-a făcut vreo excepție de la *purificarea ariană*, adică de la eliminarea cărților autorilor evrei sau a aceluia care nu corespundeau criteriilor ideologice impuse de naziști. Când a venit rândul epurării bibliotecilor de autori indezirabili evrei și creștini, „...viceprimarul dr. Gyapay László și de această dată, ca și cu alte ocazii, a depășit dispozițiile primite de la centru. Biroul primarului a cerut deja la 28 *bibliotecii orașenești* să întocmească o situație cu autorii interni și externi ai cărților aflate în rafturi, precum și cu cititori evrei”²⁰.

La 30 aprilie s-a consumat momentul cheie al dramei – în sensul că atunci s-au definitivat amănuntele înființării ghetoului –, cu ocazia vizitei subsecretarului de stat Endre László, la primăria din Oradea, pentru a discuta personal cu viceprimarul Gyapay László despre modul de aplicarea măsurilor de ghetozare, în orașul de pe Crișul Repede: „În ședința începută la primărie și încheiată la restaurantul „Pisica albastră”, soarta evreilor bihoreni a fost pecetluită definitiv. S-a hotărât constituirea ghetoului”²¹ (locul, momentul și modalitatea de identificare și ghetozare a evreilor), *prilej cu care s-ar fi lăudat, cu eficiența lui, în fața lui Endre: „Dacă mi se va da mână liberă în trei zile voi înălța ghetoul iar în alte patru [ii] voi așeza în el pe evreii din Oradea”*²². Și apoi a venit trăsnetul. Înființarea ghetoului orădean a avut loc la începutul lunii mai, fiind anunțată printr-o ordonanță a lui Gyapay, care avea acum toate atribuțiile primarului.

În dimineața zilei de 3 mai, pe străzile orașului au apărut afișe cu semnătura lui Gyapay, prin care interzicea evreilor să-și părăsească locuințele, cu excepția intervalului de o oră, între 9 și 10, precizându-se că:

„Din ordinul guvernului regal ungar dispun plasarea evreilor din Oradea, obligați să poarte steaua galbenă, în ghetou”²³ (subl. ns.-A.F.).

S-a creat, astfel, ghetoul din orașul de pe Crișul Repede, „un spațiu al terorii și violenței”, în care condițiile de viață au devenit insuportabile, datorită supraaglomerației, a lipsei condițiilor igienico-sanitare, a tăierii curentului electric și, mai ales, a *torturilor* asupra evreilor pentru a declara

¹⁶ Antonio Faur, „O mărturie despre „păcatele”...”, p. 239.

¹⁷ Tereza Mózes, *op. cit.*, p. 185.

¹⁸ *Ibidem*, p. 188-189.

¹⁹ *Ibidem*, p. 189.

²⁰ *Ibidem*, p. 191.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*, p. 193.

²³ *Ibidem*, p. 194.

unde și-au ascuns valorile, deoarece acestea erau considerate ca *bunuri naționale*. La nemulțumirea unor locuitori din oraș și a celor închiși față de „situația sanitară dezastruoasă” din ghetou, viceprimarul Gyapay László a dat un răspuns care demonstrează lipsa de omenie a personajului: „Să luați la cunoștință domnilor, că ghetoul nu l-am destinat a fi o stațiune de odihnă”²⁴.

Și pentru evreii din nordul comitatului (județului) s-a improvisat un ghetou în zona fostei cazărmi a husarilor (în apropierea podului Decebal de astăzi, dar limitele sale nu mai pot fi determinate exact, datorită schimbărilor urbanistice din ultimii 75 de ani, iar informațiile sunt extrem de sărace). Aici condițiile erau chiar mai grele, neexistând spații potrivite de cazare, totul fiind improvisat.

Primarul Gyapay a început organizarea – conform instrucțiunilor primite de la László Endre – și a ținut la primăria orașului o „*consfătuire*”, la care au fost invitați șeful poliției locale, șefii serviciilor din primărie și unii funcționari de încredere, pe care i-a informat în legătură cu decizia luată în cazul evreilor, anume aceea de a-i ghetoiiza. Apoi le-a înmănat așa-numitele *Instrucțiuni către Comisiuni* (care erau formate dintr-un funcționar public, însoțit de un jandarm sau un polițist): „Aceștia au odioasa datorie de a se prezenta în locuința evreilor, de a soma persoanele de origine evreiască, ca – în câteva minute – să-și strângă lucrurile cele mai necesare până la greutatea de 50 de kg”²⁵, să preia locuințele (cu tot ceea ce rămânea în ele). Locuințele erau ulterior sigilate, dar chiar și așa multe dintre ele au fost jefuite ulterior.

Conform unor opinii, Gyapay îi considera pe evreii orădeni ca „prieteni ai românilor”, prin urmare neloiali Ungariei. Depășind „așteptările administrației centrale”, el dorea, ca un carierist și oportunist notoriu, să-și mulțumească șefii, fiind „vestit pentru afirmațiile sale cinice și notorii”. Ziarista Olga Abel l-a catalogat, pe bună dreptate, „un Mephisto al ghetourilor orădene”²⁶, adică un personaj demonic.

Cum s-au aflat mai multe informații despre Gyapay László, cel care scăpase de executarea condamnării la închisoare pe viață, dată de Tribunalul din Cluj, în anul 1946? Totul a început de la curiozitatea unuia dintre cei patru fii ai săi crescuți în Montana, despre care știm, dintr-un articol apărut într-un ziar american de mare tiraj, despre „păcatele” ascunse ale tatălui său²⁷. În acest demers, Les Gapay, cum se numea fiul său (tatăl său și-a modificat numele din Gyapay în Les Gapay, pentru a fi mai greu de identificat în America), a fost încurajat și sfătuit cum să procedeze, pentru a depăși obstacolele psihologice pe care le implica situația sa, de către istoricul Shoah-ului maghiar R.L. Braham, care i-a furnizat informații cu privire la activitatea tatălui său din timpul războiului²⁸, despre care, așa cum mărturisește sincer, n-a știut nimic: „Dar, eu n-am știut, în timpul copilăriei mele, nimic despre trecutul lui”²⁹ (subl. ns.-A.F.).

Prin urmare, după 1990, a întreprins o anchetă pe cont propriu în Europa, în (Ungaria, România, și Polonia), ajungând chiar, în 2012, în Oradea. În timpul investigației sale a întâlnit rude și supraviețuitori care i-au vorbit despre faptele condamnabile ale părintelui său. Bineînțeles, ancheta personală n-a fost pe placul fraților săi și nici a unei părți a rudelor sale din Ungaria, care, în cea mai mare parte, au refuzat relațiile sau dialogul cu el, cu o excepție: „Doar una din rudele mamei sale i-a vorbit despre <<rolul jucat de tatăl meu în timpul războiului>>”³⁰. Investigația sa despre

²⁴ *Ibidem*, p. 195.

²⁵ *Procesul ghetourilor din nord-vestul Transilvaniei...*, p. 35.

²⁶ Daniel Lowy, *Az őrí város zsidó: a Nagyvárad zsidóság története...*, p. 202.

²⁷ Les Gapay, „The Holocaust and the Sins of the Father. In trying to find more about who I am, I discovered the truth about my father”, în *Los Angeles Times*, 6 mai 2012 (în Antonio Faur, „O mărturie despre „păcatele”...”, p. 239).

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*, p. 240.

³⁰ *Ibidem*.

Ghetoul din Oradea a continuat³¹, permițându-i să-și clarifice toate „incertitudinile”, să înțeleagă exact ce a fost și ce a făcut tatăl său la Oradea „(...) ceea ce l-a „determinat să ia atitudine, adică să scrie despre descoperirile sale”, fiind susținut de fosta soție și de fiicele sale³².

A scrie despre aceste realități biografice este, cu adevărat, un fapt remarcabil și laudabil, astfel că putem spune că fiul viceprimarului Gyapay, ziaristul Les Gapay „...a dovedit tărie de caracter și curajul recunoașterii unor adevăruri dureroase, dar care, făcute publice, și-au pierdut din intensitatea lor inițială, fixându-se în memoria umanității”³³.

Gyapay László a fost primul pe lista lungă a acuzaților din *Procesul ghetourilor* (193 la număr³⁴), desfășurat la Tribunalul Poporului din Cluj. Actul de acuzare, debuta cu: „Dr. Gyapay Ladislau, de 44 ani, cetățean maghiar (anterior purtând numele de familie Leiter) născut în Győr, fost primar al municipiului Oradea (căsătorit cu Mayer Maria) ultimul refugiu cunoscut în lagărul Netten Bavaria, actualmente dispărut”³⁵.

Într-adevăr, el n-a mai fost găsit niciodată, deoarece, în mod abil, a reușit să-și piardă urma, mai întâi într-un lagăr bavarez, apoi în statul Montana, sustrăgându-se pedepsei date de Tribunalul Poporului din Cluj pentru faptele sale criminale, dar nu și de la judecata istoriei, singura care a mai rămas posibilă. În sentința pronunțată în 31 mai 1946, de către Tribunalul Poporului din Cluj, era condamnat la „*detențiune grea pe viață*”³⁶.

³¹ *Ibidem*: „Cum era și firesc, el a fost șocat de această descoperire (a unui mare și bine păstrat secret în familia Gyapay), astfel că s-a decis să afle cât mai multe despre „cine era”, ca să ajungă, în final, la „adevărul despre tatăl”³¹ său. În anul 1990 a efectuat chiar o călătorie în Ungaria, cu scopul de a-și regăsi unele rude și a afla de la ele informații despre activitățile tatălui său în anii 1940-1944. Doar una din rudele mamei sale i-a vorbit „despre rolul jucat de tatăl meu în timpul războiului”. Și-a continuat investigațiile pentru a obține mai multe date referitoare la comportamentul tatălui său. A contactat câțiva „supraviețuitori” ai Holocaustului din Ungaria, care, după război, s-au stabilit la New York și în orașe europene. A aflat că, într-un muzeu evreiesc din Budapesta, poate fi văzut un „exponat care făcea referire la tatăl său.

Un cuplu de evrei supraviețuitori din Oradea au evocat „condițiile din ghetou, ca fiind cele mai rele din Ungaria. Mai mulți evrei l-au acuzat pe Gyapay László pentru ceea ce li s-a întâmplat în ghetou și la Auschwitz”.

Deși îi devenise tot mai clar adevărul despre faptele tatălui său, totuși, pentru a nu mai exista nici un element de incertitudine, s-a deplasat (după 1990) la Oradea, unde s-a petrecut „scena crimei de război a tatălui său”. Aici s-a întâlnit cu o mână de supraviețuitori evrei, care „*mi-au arătat fostul ghetou, inclusiv camerele* (de la așa-zisa fabrică Dreher-n.n.), unde evreii, suspicioși că ar ascunde lucruri de valoare, au fost torturați”³¹ (subl.ns.-A.F.).

Ca punct final al itinerariului său (în căutarea adevărului) l-a constituit vizita în lagărul morții de la Auschwitz, unde a „văzut barăcile în care au trăit unii dintre supraviețuitorii pe care i-a intervievat”.

³² *Ibidem*, p. 241.

³³ *Ibidem*, p. 242.

³⁴ Dintre aceștia, lotul orădean era format din: dr. Gyapay Ladislau (n.n.-László), vitéz Nadányi Ioan, cetățean maghiar, fost subprefect al județului Bihor, cu ultimul domiciliu în Budapesta, str. Napraforgó, actualmente dispărut; dr. Németh Emeric, cetățean maghiar, fost comisar de poliție la Poliția Regală Oradea, cu ultimul domiciliu în Budapesta, str. Nádor, nr. 12; vitéz Csér Ludovic, funcționar particular, domiciliat în Oradea, str. Gyulai Pál, nr. 7, în prezent arestat; Felegyházi Agoston Megyesi, cetățean maghiar, fost locotenent de jandarmi, cu domiciliul în Budapesta, actualmente dispărut; dr. Iuliu Petry, cetățean român, fost notar public și locotenent de jandarmi, cu domiciliul în Oradea, actualmente dispărut; Frater Ioan, cetățean maghiar, fost locotenent de jandarmi, cu domiciliul în Berettyóújfalu, Ungaria, în prezent dispărut; Dr. Rektor Bela, cetățean maghiar, fost locotenent de jandarmi, cu ultimul domiciliu cunoscut în Nyiregyháza, Ungaria, actualmente dispărut; Garai Ștefan, cetățean maghiar, fost căpitan de jandarmi, cu ultimul domiciliu cunoscut în Ungaria, actualmente dispărut; dr. Bodolay Endre, cetățean maghiar, fost locotenent de jandarmi, cu ultimul domiciliu cunoscut în Ungaria, actualmente dispărut; Sziklay Francisc, Megyesi Andrei, Teveli Ioan, Szölösi Ștefan, Szabados Géza, Toth Ioan, Juhász Mihai, Pozsgai Alexandru, Keresztes Gavril, Felföldi Ștefan, Garai Emeric, Fehér Alexandru, Horváth Iosif, Szabó Mihail, jandarmul Megyeri, jandarmul Budai, dr. Toperczer N., soția lui Medgyesi Iosif născută Mutza Elisabeta, văduva lui Kiss Ioan născută Zeffler Rozalia, Vadas Iosif, Szilarszki Melania, Coșariu Irina. Lipsește din lot locotenent-colonelul Péterffy Jenő, care decedase, la 21 decembrie 1945, într-o închisoare militară din Budapesta.

³⁵ *Ibidem*, p. 14.

³⁶ *Procesul ghetourilor, Actul de Acuzare. Sentința*, vol. I, p. 364.

Cu alte cuvinte, autoritățile statului, de la primul-ministru, la ministrul de interne, la funcționari de rang înalt ai acestui minister mai ales, ar fi avut întotdeauna, ca opțiune morală, refuzul de a ghetoziza și deporta evrei, dacă ar fi dorit acest lucru. Nici măcar în noua situație a țării, cea de după 19 martie, nu putea fi impusă aplicarea unei asemenea politici, dar noul guvern, acceptat de regentul Horthy, impregnat de antisemitismul epocii interbelice și chiar anterior acesteia, nu a ratat ocazia, oferită de presiunea germană, pentru a „scăpa” de evrei.

Locotenent-colonelul de jandarmi Peterffy Jenő

În scurta existență a ghetoului (de tranzit) orădean, cea mai cumplită perioadă a fost cea în care s-au desfășurat „cercetările” (investigațiile), la modul concret, torturile și bătăile jandarmilor care păzeau ghetoul, asupra „locuitorilor” acestuia, pentru a declara unde și-au ascuns ultimele bunuri și valori, de teama că, nu cumva, după deportarea evreilor, acestea nu vor mai fi găsite sau vor fi însușite de cei cărora le-au fost lăsat în păstrare.

Și înainte de acest moment au fost investigații și maltratări ale poliției dar, după data preluării pazei ghetoului de către jandarmi, la 10 mai 1944, ceea ce a urmat nu se poate compara cu perioada anterioară³⁷. Comandantul unității de jandarmi, care a primit această sarcină, a fost lt.-col. Peterffy Jenő³⁸. Ținem să precizăm că nu există nici un document sau vreo mărturie care să dovedească că lui Peterffy i s-ar fi ordonat să aplice vreun tratament inuman evreilor. Dimpotrivă, mărturiile supraviețuitorilor îl incriminează în mod direct și personal, multe dintre actele criminale datorându-i-se exclusiv lui, personal.

Pentru evreii din ghetou, extrem de demoralizați deja de cei patru ani (1940-1944) de măsurile discriminatorii și punitive, ghetozizarea a fost o nouă lovitură extrem de greu de suportat. Însă, nici măcar acum calvarul lor nu se încheiase, așa cum mulți și-au imaginat sau dorit, pentru că, prin anchetarea lor, pentru a dezvălui locurile unde și ascunseseră valorile, însoțită de cumplite bătăi și torturi, ghetoul a fost transformat într-un adevărat „spațiu al terorii”³⁹. A început „cea mai zguduitoare perioadă a vieții din ghetou, atunci când s-a înființat *biroul de cercetări al jandarmeriei* sau cum era numit, pe scurt, „Dreher” sau „Monetăria”⁴⁰, care a avut, de altfel, și alte denumiri.

În clădirea fostei fabrici de bere Dreher-Hagenmacher, jandarmii și-au stabilit birourile și spațiul unde urmau să se desfășoare *interogatoriile*, care aveau ca scop depistarea locului unde erau ascunse ultimele valori ale evreilor, în primul rând bijuteriile, banii și eventuale obiecte de valoare.

Despre chinurile prin care au trecut aceștia se știe nu numai din sursele memorialistice care se cunosc astăzi, ci, mai ales, din *mărturiile* supraviețuitorilor evrei ai Holocaustului din timpul cunoscutului *Proces al ghetourilor din Nordul Transilvaniei* (din 1946, de la Cluj), ale cărui acte au fost publicate relativ recent, în anul 2007, în două volume (vol. I: *Actul de acuzare și sentința* și vol. II: *Mărturiile*), sub coordonarea lui Oliver Lustig⁴¹. Aici se găsesc valoroase informații cu privire atât la locul de tortură, cât și la cei care coordonau activitatea și aplicau pedepsele. El nu a fost singurul

³⁷ Tereza Mózes, *op. cit.*, p. 201.

³⁸ <http://www.csendor.com/konyvtar/biografia/egyenek/Peterffy%20Jeno%20ezredes.pdf>. A fost ofițerul tipic de jandarmi, cu un curs ascendent al carierei în toată perioada interbelică, așa cum putem afla din biografia sa. S-a născut în Huedin, la 1 mai 1899 și a decedat, în condiții neclare la Budapesta, pe 21 decembrie 1945. Reîntors în Oradea, în perioada 01.05.1943 și 01.09.1944 a activat în calitate de comandant al ghetoului. În octombrie 1945 a fost arestat în „tabără de filtrare” de la Kaposvár, a fost escortat la Budapesta și anchetat și, „după spusele văduvei – a fost bătut până la moarte în clădirea aflată pe strada Nádor a Ministerului Apărării - departamentul politico-militar”³⁸.

³⁹ Antonio Faur, „Un spațiu al violenței și terorii practicate în anul 1944, asupra locuitorilor evrei: ghetoul din Oradea”, în *Evrei în lagăre și ghetouri din Europa în timpul celui de-al doilea război mondial*, (coord. A. Faur), Academia Română. Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2015, pp. 90-104.

⁴⁰ Tereza Mózes, *op. cit.*, p. 201.

⁴¹ *Procesul ghetourilor din nord-vestul Transilvaniei...*

incriminat. Tribunalul Poporului de la Cluj a judecat 30 de persoane din Oradea. În afară de prefectul Rajnay Károlyi (condamnat 6 ani de închisoare în Ungaria), lt.-col. Jenő Peterffy (mort în timpul anchetei), de viceprimarul Gyapay László (condamnat pe viață la închisoare grea, dispărut) și subprefectul Nadányi János, de asemenea condamnat la detențiune grea pe viață, au mai fost condamnați și foarte mulți jandarmi⁴², în special cei care au fost implicați în mod direct asupra evreilor, torturându-i, pentru a-i determina să declare unde și-au ascuns ultimele bunuri și valori pe care le mai dețineau, înainte de a fi deportați. Numele lor sunt menționate în actul de acuzare și sentința din *Procesul ghetourilor din Nordul Transilvaniei*, care începea cu Gyapay: „La ordine fiind pronunțarea hotărârii asupra acțiunii penale pornite prin actul de acuzare din 14 mai 1946 al acuzatorilor publici de pe lângă Tribunalul Poporului din Cluj în urma aprobării Consiliului de Miniștri Român din procesul verbal nr. 123 din 1946, în contra acuzaților dr. Gyapay Ladislau, (...).”⁴³

Dintre inculpații din *rândul jandarmilor*, cei mai mulți au fost condamnați în contumacie, ne mai fiind găsiți în România sau Ungaria. Iată care era situația lor juridică: *condamnat în contumacie la moarte* „...locotenentul Felegyházi Medgyesi Agoston (sau Felegyházi Megyesi?), unul dintre conducătorii care efectuau interogatoriile în incinta fostei fabrici Dreher. (...) Au fost *condamnați la muncă silnică grea pe viață* căpitanul de jandarmerie István Garai Ștefan (Garay), în contumacie, locotenentii de jandarmerie Endre Bodolay (Bodolai) și Béla Rektor, în contumacie, plutonierii majori Sándor Fehér, Istvan Felföldi, György Fekete, Imre Garai (Garay?), József Horváth, Sándor Ilonka, Mihályi Juhász, Gábor Keresztesi, András Medgyesi (sau Andor Megyesi), Gyula Öri (Uri?), Sándor Pozsgai (Posgai?), Géza Szabados, Mihályi Szabó, Ferenc Sziklay, István Szölösi, János Teveli și János (József) Tóth, majoritatea din batalionul Școlii de Jandarmi Oradea (*condamnările tuturor s-au pronunțat în contumacie*). Au fost *condamnați la 25 de ani de muncă silnică grea*: jandarmii Megyeri și Budai, din batalionul Școlii de Jandarmi din Oradea (în contumacie) și Dezső Buss (Büss ?), agent de jandarmerie feroviară. Imre Németh, comandantul Poliției Regale Oradea și dr. Miklós Toperczer (Toperczel?), comisar de jandarmerie, au fost condamnați la 25 de ani de muncă silnică grea. Funcționarul particular Lajos Cser, membru al Ordinului Vitejilor și electricianul József Vadász, au fost condamnați la câte cinci ani de detenție. Károly Rajnay (Reiner), general de brigadă, comandantul militar al Oradiei și prefect al comitatului Bihor a fost judecat de Tribunalul Poporului din Budapesta. După război, Jenő Péterffy, comandantul batalionului de școlii Jandarmi Regale Ungare a fost arestat și s-a sinucis în închisoarea din strada Markó, cu puțin timp înainte de a fi extrădat în România”⁴⁴.

Am prezentat situația responsabililor pentru aplicarea „Soluției Finale” la Oradea, reconstituind, din sursele existente, cele mai importante aspecte. Din păcate, ca și în alte cazuri, în opinia noastră, cei mai mulți vinovați, cu excepția comandantului jandarmilor din oraș, au scăpat foarte ușor, ascunzându-se în alte țări, sub identități false. Pe de altă parte, este greu de crezut că s-au creat și păstrat alte surse – indiferent de ce fel – cu privire la faptele lor, deoarece interesul celor responsabili a fost să le distrugă. Au rămas, însă, mărturiile victimelor, de o valoare deosebită, și cele care provin din memorialistică, suficiente pentru a-i supune judecății posterității pe cei vinovați.

⁴² Randolph L. Braham, Zoltán Tibori Szabó, *Enciclopedia geografică a Holocaustului în Transilvania de Nord* (traducere din limba maghiară de Andrea Julika Székely Ghiță), Editura Institutului Național pentru Studiul Holocaustului din România, Cartier, Chișinău, 2019, p. 68.

⁴³ *Procesul ghetourilor din nord-vestul Transilvaniei. Actul de Acuzare. Sentința*, vol. I, p. 225-245.

⁴⁴ Randolph L. Braham, Zoltán Tibori Szabó, *op. cit.*, p. 68-69. În ceea ce privește sfârșitul lui Peterffy, fiica și nepoata acestuia susțin o altă versiune, și anume aceea că el ar fi fost omorât în bătaie, în timpul anchetei din închisoarea militară din Budapesta, și că scrisoarea prin care și-ar fi anunțat decizia de a se sinucide ar fi, în realitate, un fals menit să-i discolpe pe anchetatori.